

De ontdekking van de opgave

Herontwikkeling in de praktijk

Discovering the assignment

Redevelopment in practice

Z
O
F
O
L
O
C

Auteur / Author

Job Roos

Redactie / Editor

Kenniscentrum ©MIT, Faculteit Bouwkunde, TU Delft

Research Centre ©MIT, Faculty of Architecture, TU Delft

Alf Berendse

Eindredactie / Chief editor

Marjan Vrolijk

Met medewerking van / With the assistance of

Monique Frösch

Mérit Heinen

Suzy Leemans

Fotografie / Photography

Marc Faasse

Grafische vormgeving / Graphic design

Monique Frösch

Mérit Heinen

Basisconcept / Basic concept: CO3, Woltera Niemeijer

© 2007 Job Roos (www.braaksma-roos.nl),

©MIT (www.rmit.nl)

Published by VSSD

Leeghwaterstraat 42

2628 CA Delft, The Netherlands

tel +31 15 278 2124

telefax +31 15 278 7585

e-mail: hlf@vssd.nl

internet: www.vssd.nl/hlf

URL about this book: <http://www.vssd.nl/hlf/f034.htm>

Printed version:

ISBN 978-90-6562-158-0

Electronic version:

ISBN 978-90-6562-162-7

NUR 955

All rights reserved. No part of this publication may be reproduced, stored in a retrieval system, or transmitted, in any form or by any means, electronic, mechanical, photocopying, recording, or otherwise, without the prior written permission of the publisher.

For inquiries regarding photographs in this publication please contact the publisher.

De bouwmeester	05	The Building Master
Voorwoord: Paul Meurs	07	Prologue: Paul Meurs
DEEL A: OVERWEGINGEN	11	PART A: CONSIDERATIONS
Ontwerpen met geschiedenis	11	Designing with history
De Spiraal, een denkmodel	33	The Spiral, a model of thought
DEEL B: PRAKTIJK	43	PART B: PRACTICE
Herontwikkeling in de praktijk	43	Redevelopment in practice
Agnietenkapel	49	Agnieten Chapel
Hageveld	75	Hageveld
Oud Eik & Duinen	99	Oud Eik & Duinen
Energiehuis	125	Energiehuis
Shell	147	Shell
DEEL C: STAKEHOLDERS	173	PART C: STAKEHOLDERS
AANBEVELINGEN	187	RECOMMENDATIONS
Literatuurlijst	194	Literature
Afbeeldingen	195	Images
Dankwoord	197	Acknowledgements
Index	198	Index

De bouwmeester

Soms begeleidt hij het verval maar op gelukkige dagen, zoals deze, vernieuwt hij het verleden, is hij bouwmeester van de tijd.

Hij meet op wat is en af wat blijft en draait bedachtzaam tras in zijn koffie en suiker in specie rond. Half de raderen in zijn klok lopen contrecoeur, de veer weerspringt van spanning.

Vangt de geschiedenis gisteren aan, een oorlog geleden, moet dit gebouw vergaan voor zij begint te tellen? Hoe het is vergroeid en nu uit haar voegen barst - zo weerloos, het zal van waarde zijn.

Beheerst zwaait hij de sloopkogel, vooreerst raakt hij zijn klok: de architect neemt alle tijd, de architect jaagt geen gebouwen op.

The Building Master

Sometimes he accompanies decline, but on happy days, such as these, he renews the past, he is rebuilding time.

He measures all that is and what will stay, and thoughtfully circles round. Trass in his coffee, sugar in mortar. In his clock the cogwheels run halfheartedly, its spring recoils with tension.

Does history begin yesterday, a war ago, should this building decay, before it starts to count? How crooked it has grown, and now bursts it seams - so defenceless, it must be valuable.

Poised he swings the wrecking ball, at first he strikes his clock: the architect provides the times, he lets all buildings walk.

Shell Hoofdkantoor, kloostergang in het binnenhof
Shell Headquarters, ambulatory in the courtyard

Voorwoord

Voor interventies in historische gebouwen bestaat geen kant-en-klaar recept. Respect voor het bestaande is natuurlijk belangrijk, zeker wanneer het om monumenten of complexen met cultuurhistorische betekenis gaat. Dat heeft vrij algemeen toepasbare spelregels opgeleverd. Een oude, immer actuele slogan is bijvoorbeeld: *behouden gaat voor vernieuwen*. Verder mag van ontwerpers worden verwacht dat zij hun ingrepen omkeerbaar maken ('reversibiliteit'), met onderzoek onderbouwen (bouwhistorie, cultuurhistorie) en goed documenteren. Herontwikkeling behelst echter veel meer dan conserveren alleen. Er moet rekening worden gehouden met brandweer en Arbo, met gebruikers, parkeerplaatsen, noodzakelijke uitbreidingen, de omgeving, het geld, technische mogelijkheden en beperkingen, en tal van andere randvoorwaarden en ambities. Interventies in een historische context kunnen zich niet onttrekken aan het actuele leven, met haar hedendaagse logica, waardering en functionaliteit. Daarom verschillen ze in essentie niet van andere architectonische ontwerppogingen, ondanks alle benodigde specialistische kennis en technieken. Herontwikkeling is een creatief proces, onderhevig aan modes, ontwikkelingen, innovaties en kritiek.

Bij restauratie en herontwikkeling komen opvattingen over architectuur en geschiedenis samen. Monumenten en historische gebouwen zijn uniek en hebben specifieke cultuurhistorische waarden: essenties die zijn verbonden met het ontwerp, de context, de geschiedenis of de historische ontwikkeling. Bij interventies spelen derhalve steeds andere overwegingen over hetgeen

Foreword

There is no ready-made recipe for interventions in historic buildings. Respect for the existing is important, certainly when historic buildings or complexes of cultural historic significance are involved. This has resulted in some very generally applicable rules for procedure. An old, but still topical slogan is: *conservation takes precedence over renewal*. Furthermore, it may be expected that designers will make their interventions reversible, and support them by research (building history and cultural history) and good documentation. Redevelopment encompasses much more than conservation alone. Attention must be paid to fire prevention, labour laws, users, car parks, necessary extensions, the environment, finance, technical possibilities and restrictions and numerous other boundary conditions and ambitions. Interventions in an historic context cannot withdraw from their real life, with its contemporary logic, values and functionality. Nevertheless they do not differ in essence from other architectonic design assignments, despite all the specialist knowledge and techniques they require. Redeveloping is a creative process that is subject to fashions, developments, innovation and criticism.

In restoration and redevelopment ideas about architecture and history come together. Monuments and historic buildings are unique and have specific cultural historic values: essences that are linked with the subject, the context, and the history of the historical development. Accordingly in interventions other considerations always play a part in what gives a building

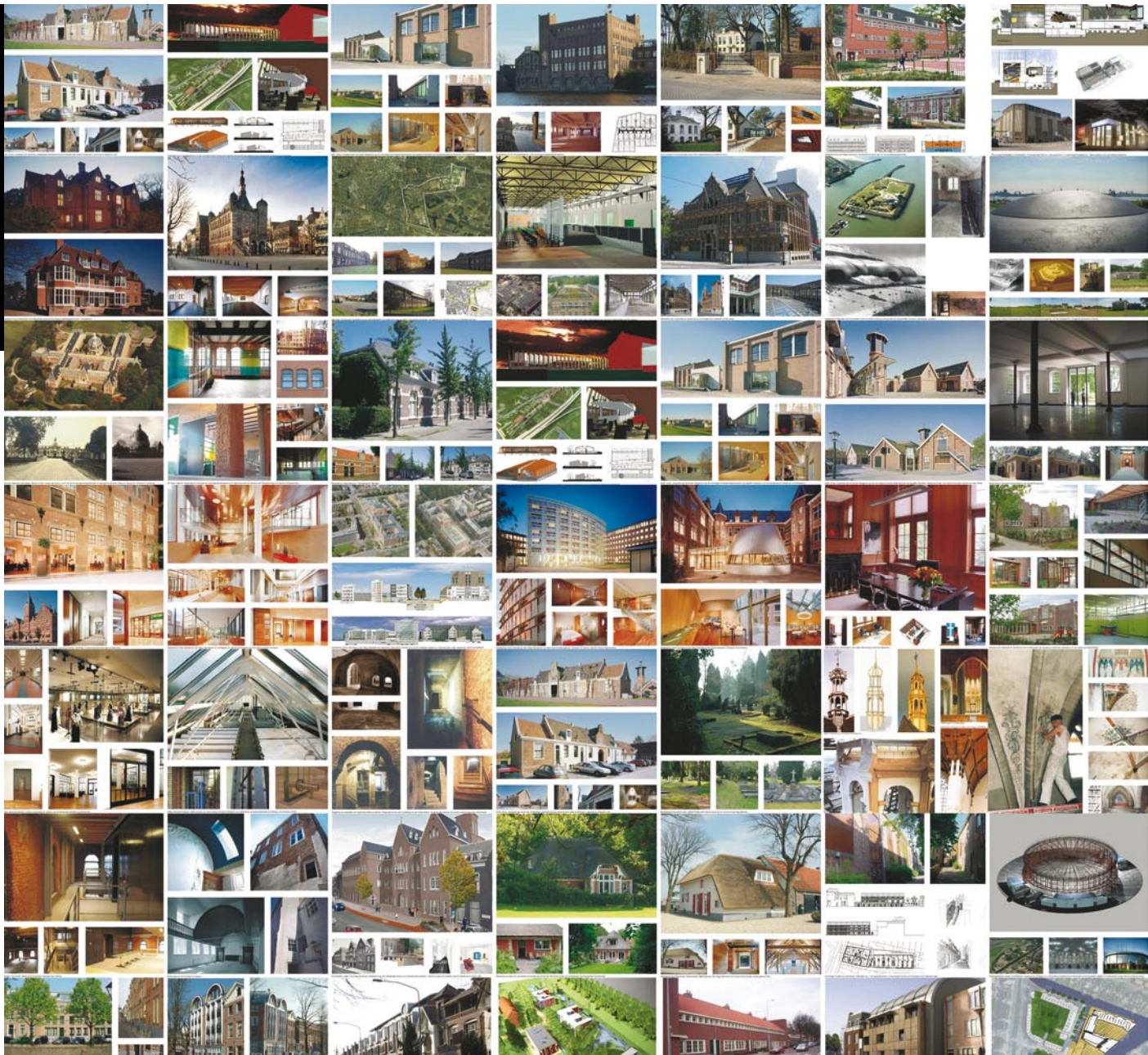
een gebouw of plek zijn kwaliteit geeft. Daarnaast vraagt ook elke bouwopgave om specifieke oplossingen. Zo hebben de cultuurhistorische betekenis en het eigentijdse nut elkaar in een houdgreep. De wens tot behoud van bestaande kwaliteiten trekt een wissel op de bruikbaarheid en andersom heeft het gebruik invloed op het bestaande en kan het betekenis toevoegen. Een geslaagde interventie geeft een oud gebouw of ensemble een nieuwe impuls, zonder de ziel te raken of de sfeer te verzieken. Het is de kunst om gebouwen te laten veranderen, terwijl zij toch zichzelf blijven. Het ontwerpproces dat hier vorm en richting aan geeft, kent vele actoren en overwegingen. Ontwerpkwaliteit ontstaat uit de wisselwerking en versmelting van alle vaak tegengestelde randvoorwaarden, kansen en beperkingen. Hoe moeten ontwerpers worden voorbereid op de praktijk van de herontwikkeling? Ze kunnen worden volgestopt met feitenkennis en praktische oplossingen, maar het komt uiteindelijk aan op het kweken van gevoel voor de fysieke, sociale en culturele context. Zonder die context is het lastig om ontwerpvaardigheid te krijgen. In dat licht bezien is het initiatief van Job Roos om de ontwerpproces van een reeks interventies te onderzoeken en te beschrijven relevant. In de rol van docent en onderzoeker heeft Job Roos zijn eigen werk als architect op de snijtafel gelegd. Zo kan van binnenuit een beeld worden gegeven van het ontwerpproces en de beslissende stappen voor het succes. Maar ook kan waarom bepaalde ambities zijn mislukt aan het licht komen. In dit onderzoek verandert het architectenbureau in een laboratorium, waarin een ontwerphouding in verschillende praktijksituaties bestudeerd en getoetst kan worden. Door de onbe-

or site its quality. Moreover every building assignment requires specific solutions. Thus cultural historic significance and contemporary usefulness have a hold on each other. The desire to conserve existing qualities makes demands, while the use influences the existing and can add significance to it. A successful intervention gives an old building or ensemble a new impulse, without touching its soul or spoiling its ambience. The trick is to let buildings change, while they still remain themselves. The design process that gives form and direction to this has many actors and considerations. Design quality originates from the interaction and blending of all the often contrary boundary conditions, chances and limitations. How should designers be prepared for the practice of redevelopment? They can be stuffed with facts and practical solutions, but what is needed is a feeling for the physical, social and cultural context. Without this context it is difficult to acquire designing skill. In the light of this, the initiative of Job Roos to investigate and describe the design process of a series of interventions is relevant. In the role of teacher and researcher, Job Roos has placed his own work on the operating table. In this way an inside view can be given of the design process and of the decisive steps that lead to success. But also why certain ambitions have failed can be brought to light. In this investigation the architects practice is transformed into a laboratory in which the attitude towards designing can be studied and assessed in various practical situations. This unbiased and open analysis, has led to the creation of a book about the architecture of redevelopment that is intended to be instructive rather than exemplary. The thread running through the

vangen en open analyse, ontstaat een boek over de architectuur van de herontwikkeling dat niet voorbeeldig wil zijn, maar instructief. Een rode draad door de projecten en analyses is het plezier in het ontwerpen, de bewondering voor bouwkunst uit het verleden en de onverschrokken houding om dat al dan niet beschermde erfgoed voor de toekomst dienstbaar te houden. Wanneer dit engagement aan studenten bouwkunde kan worden overgedragen, is de missie van dit onderzoek geslaagd.

projects and analyses is the pleasure in designing, the admiration of the architecture of the past and the intrepid stance taken to ensure that this heritage will continue to be of service in the future, whether it is legally protected or not. When this commitment can be passed on to students of architecture, this research will have succeeded in its mission.

Ontwerpen met Geschiedenis

Designing with history

'What is required is less an ability to invent, than one to reassign and interpret. This leads to a new understanding of the object: conversions are hybrids that are contradictions in themselves. They are in opposition to the view that designing is an individual creative act, to the idea of a newly designed, homogeneous and autonomous object.'

Christian Schittich, *Building in existing fabric*.

Herontwikkeling is een inspirerende en bijzondere vorm van architectuur. Dat is waarom mijn belangstelling voor het werkveld na ruim vijftientig jaar nog steeds groeit. In die jaren heb ik met mijn compagnon Yske Braaksma en in verschillende ontwerpteams, zowel binnen als buiten ons bureau, gewerkt aan een caleidoscopisch opdrachtenpakket. De omvang ervan bood de mogelijkheid kennis en inzicht op te doen aangaande het ontwerpend omgaan met het bestaande. Het werk begon met kleine restauraties en verbouwingen en verschoof in de loop der jaren naar grotere opgaven.

'What is required is less an ability to invent, than one to reassign and interpret. This leads to a new understanding of the object: conversions are hybrids that are contradictions in themselves. They are in opposition to the view that designing is an individual creative act, to the idea of a newly designed, homogeneous and autonomous object.'

Christian Schittich, *Building in existing fabric*.

Redevelopment is an inspiring and special form of architecture. That is why, after more than twenty-five years, my interest in this field is still growing. During these years, with my partner Yske Braaksma and various design teams, both in and outside our practice, I have worked on a kaleidoscopic series of assignments. The extent of these made it possible to gain knowledge and insight during the process of designing with the existing. The work started with small restorations and conversions and over the years moved on to bigger interventions. That growth ran parallel with

Dat liep parallel aan ontwikkelingen in het veld. Enkele decennia geleden vroeg vooral het unieke, individuele en 'historische' object de aandacht en was restauratie de opdracht. Vandaag de dag verdient het werk de bredere benaming herontwikkeling.

Herontwikkeling is een inventieve en ingenieuze discipline. Het gaat niet meer alleen om het unieke object als monument. Dit laatste begrip heeft een bredere betekenis gekregen dan alleen 'wettelijk monument', het object dat is geplaatst op de lijst van 'beschermde' monumenten. De bredere opvatting voert rechtstreeks terug naar de oorsprong van het begrip, het Latijnse woord *monere*, dat 'in herinnering houden' betekent. De herinnering behelst meer dan het object, het is het bestaande in haar totaliteit, met als belangrijk gegeven de historische dimensie. Denken over verandering en continuïteit van het bestaande hoort bij het ontwerpproces. Verandering impliceert dat het object, het oorspronkelijke ontwerp, niet onaantastbaar is; continuïteit betekent dat de opgave niet is gelegen in volstrekt autonome architectuur. Herontwikkeling is dienstbaar aan verleden en toekomst, zonder aan een van de twee ondergeschikt te zijn. Een essentiële keuze bij herontwikkeling is alom bekend, zelfs een cliché geworden: harmonie of contrast. Maar er moet ruimte zijn voor meer, voor het imperfecte, de paradox, het argeloze, het hybride, ambigue en onverwachte. Als de inspiratie voortkomt uit het bestaande én uit de opgave, zal duidelijk zijn dat de architect niet op de voorgrond staat, maar evenmin moet hij zichzelf wegcijferen. Doet hij dat wel, dan kan hij het bestaande niet verrijken met nieuwe waarde en betekenis.

developments in the field. Several decades ago it was largely the unique, individual and 'historic' object that attracted the attention and restoration was the task. Today the work deserves the broader name of redevelopment.

Redevelopment is an inventive and ingenious discipline: it no longer concerns merely a unique object such as a monument. The latter idea has also gained a wider significance than only a 'legally defined monument', the object that is added to the list of 'protected monuments'. The wider interpretation goes right back to the origin of the term, the Latin word *monere*, which means 'to keep in memory'.

The memory is more than the object itself, it is the existing in its totality, with its history as the most important dimension. Consideration of change and the continuity of the existing must be part of the design process. Change implies that the object, the original design, is not sacrosanct: continuity implies that the assignment does not concern autonomous architecture alone. Redevelopment serves both the past and the future without either being subservient to the other. In redevelopment one essential choice is so widely understood that it has even become a cliché: harmony or contrast. But there must be room for more, for the imperfect, the paradox, the guileless, the hybrid, the ambiguous and the unexpected.

If the inspiration derives from both the existing and the assignment, it will be clear that the architect cannot stand in the forefront, but equally the architect must not efface himself. If he does that he cannot enrich the existing by adding new value and significance.

DEFINITIE VAN HERONTWIKKELING Een stipulatieve definitie van professionele herontwikkeling kan als volgt worden opgebouwd:

- architectonische interventie in het bestaande cultuurgood;
- variërend van restauratie (optimaal behoud van het bestaande) tot aanpassing van het bestaande aan nieuwe gebruiksdoelen;
- op de schaalniveaus Modificatie, Interventie en/of Transformatie;
- op basis van een programma van eisen, een plan van aanpak en een ontwerp;
- waarbij de historische continuïteit en daaraan gerelateerde waarden centraal staan;
- gedreven door onderzoek, en de inventiviteit en flexibiliteit van de ontwerper.

Herontwikkeling is een vlag die vele ladingen dekt, maar is altijd wezenlijk anders dan nieuwbouw. Bij nieuwbouw voert het totale bouwproces, vanaf het initiatief tot en met het gebouwde object, van nagenoeg 'niets' naar iets. Bij herontwikkeling voert het van het bestaande naar het herontwikkelde. Ontwerpen is een fase in dat proces. Bij nieuwbouw wordt het ontwerp voornamelijk gestuurd door het programma van eisen en de locatie; bij herontwikkeling door de combinatie van het programma van eisen, de locatie én (de waarde van) het bestaande. Dat bestaande is gematerialiseerd, geconstrueerd, heeft een ruimtelijke structuur en vorm. Het is feitelijk aanwezig, tastbaar materiaal. Een filosofisch axioma is dat alles dat bestaat een identiteit heeft. Bij herontwikkeling mag die identiteit niet worden veronachtzaamd; er moet juist betekenis en waarde aan worden ontleend. Wie in zijn ontwerp aan

DEFINITION OF REDEVELOPMENT A stipulative definition of professional redevelopment can be composed as follows:

- architectonic intervention in the existing heritage;
- varying from restoration (optimum conservation of the existing) to the adaptation of the existing to new uses;
- on the levels of Modification, Intervention and/or Transformation;
- based on a programme of requirements, a plan of approach and a design;
- in which the central values are historic continuity and the related values;
- actuated by research, and the inventiveness and flexibility of the designer.

Redevelopment is an umbrella term that covers many subjects but in essence always differs from new building. New building involves the entire building process from the initiative to the commissioning of the completed building; that is 'from nothing to something'. Redevelopment carries the existing through to the redeveloped. Designing is a phase in that process. For new building the design is primarily controlled by the programme of requirements and the location; for redevelopment it is the combination of the programme, the location and (the value of) the existing. The existing is materialised, constructed and has a spatial structure and form. It is physically present, tangible material. It is a philosophical axiom that everything that exists has an identity. Redevelopment may not disregard this identity, but on the contrary must derive its meaning and value from this.

Pompegebouw op marinewerf Den Helder (B&R)
 Pump house at the naval yard Den Helder (B&R)

Nieuw interieur pompegebouw (bezoekerscentrum)
 New interior of the pump house (visitors centre)

Herontwikkeling St. Elisabethgasthuis Leiden (B&R)
 Redevelopment of St. Elisabethgasthuis Leiden (B&R)

de identiteit van het bestaande voorbij gaat, ontwerpt niet voor herontwikkeling, maar werkt aan eenzijdige vernieuwing. Zoals waar Christian Schittich in het openingscitaat op doelt: bij herontwikkeling draait de vondst niet om de 'uitvinding' maar om interpretatie van het bestaande en er opnieuw betekenis aan geven. Behalve een ruimtelijke en gematerialiseerde structuur en vorm, bevat het bestaande architectonische object ook techniek. Die techniek moet begrepen worden, dus juist bij herontwikkeling wordt de ontwerper vanaf het begin aangesproken op zijn ingenieurskunst. Kennis van de vroegere techniek is niet alleen nodig om er nieuwe techniek aan toe te voegen, het 'handwerk' van voorgaande bouwmeesters kan ook inspiratie zijn bij het ontwerpen. Wellicht ten overvloede: de historische waarde van een gebouw bevindt zich dus niet alleen in het geschiedkundig verhaal of de esthetiek, maar ook in de uitvoering, in het ambachtelijke. In de komende decennia zal herontwikkeling een steeds groter deel van de bouwopgaven beslaan. Dit is niet

Anyone who forgets this when designing, is designing not for redevelopment, but is working on a one-sided renewal. To paraphrase the opening quotation from Christian Schittich: in redevelopment it is not the 'invention' that is the discovery, but the interpretation of the existing and giving it a new import. In addition to a spatial and physical structure and form, the existing architectonic object also embodies technique. This technique must be understood, thus it is precisely in redevelopment that the designer must be able to draw on his engineering skill. Understanding of techniques that were formerly used is necessary, not only when new techniques are to be used in conjunction with these but because the 'handwork' of previous architects can be an inspiration for the design. In other words: the historic value of a building is found not only in the physical or the aesthetic but also in the construction, in the craftsmanship. In the forthcoming decades redevelopment will play an ever-increasing part in building assignments. This

Herontwikkeling
Redevelopment
Westergasfabriek
Westergasfabriek
(B&R)
(B&R)

Herontwikkeling
Redevelopment
Limoskazerne
Limoskazerne
Nijmegen
Nijmegen
(B&R)
(B&R)

e s s a y
OVERWEGINGEN

alleen een gevolg van economische noodzaak, slopen is meestal duurder, maar ook van een veranderende programmatische vraag. De opgaven richten zich meer en meer op 'totalen' zoals (binnen)stedelijke gebieden, industriële complexen, haventerreinen, kazernes, wederopbouw wijken en dergelijke. Onderliggende programma's zijn daarbij óf totaal nieuw, óf richten zich op verbetering van een al bestaande functie, óf beogen beide. De schaal van de opgave verandert mee, van het objectgerichte naar de schaal van de wijk, van de stad. Dat vraagt om samenhang en daarmee om een bredere ontwerpende discipline.

De opgave op grotere schaal kan niet worden benaderd vanuit slechts intuïtie of vanuit heersende doctrines (indien dit al wenselijk is). Op grotere schaal past geen eenzijdige benadering. Omdat bij herontwikkeling niet alleen het enkele gebouw, maar ook de omgeving in het geding is, moeten steeds meer aspecten van het bestaande worden getraceerd en tijdens het ontwerpen worden overwogen. Bij opgaven op grote schaal zijn

is a result not only of economic necessity, demolition is usually more expensive, but also of changing requirements. The assignments will be increasingly directed towards the 'all encompassing projects' such as (inner) city areas, industrial complexes, ports areas, barracks and reconstruction areas. The underlying programmes may be totally new or directed towards improved performance of the existing or may have both objectives. The scale of the commission changes with this, from the single object to the scale of the immediate environs or even the city. This demands coherence and a more extensive designing discipline. The large-scale assignment cannot be approached on the basis of intuition alone, or be based on prevalent doctrines (if this is considered desirable). On the larger scales no partiality can be tolerated. Because in redevelopment it is not only the single building, but also the environs that are at issue, an increasing number of aspects of the existing must be traced and considered during the design phase. Usually more

meestal meerdere ontwerpers betrokken. Hun onderlinge communicatie is cruciaal, om te voorkomen dat zij elk 'hun eigen ding' doen.

REDENEN VOOR HERONTWIKKELING Redenen voor herontwikkeling kunnen worden geordend op basis van in de redenen besloten waarden, materieel of immaterieel.

De belangrijkste materiële redenen zijn:

- economisch handelen - sloop is kapitaalvernietiging, vervangende nieuwbouw vergt kapitaal;
- ecologisch handelen - sloop draagt bij aan de afvalberg, vervangende nieuwbouw doet een beroep op schaarse grondstoffen.

Immateriële aspecten als sturing voor zijn ontwerp zijn voor de ontwerper interessanter, zoals:

- behoud van erfgoed, de cultuurhistorie, waarmee de identiteit van een plek wordt bevestigd, en soms zelfs die van een land en een volk;
- behoud van intellectuele en emotionele banden met het bestaande, van eigenaren, gebruikers en omwonenden, en - zoals bij behoud van erfgoed - ook in bredere zin;
- de duurzame esthetiek van het bestaande wordt ervaren, van het nieuwe (het modieuze) moet blijvende esthetische waarde nog blijken;
- sociale en maatschappelijke waarde; architectuur is een uitdrukking van de samenleving en er is een wisselwerking; activiteiten vormen zich naar de omgeving waarin zij plaatsvinden.

Identiteit is de noemer waaronder de belangrijkste immateriële waarden vallen. In de jaren zeventig refereerde Christian Norberg-Schulz aan de eigen identiteit

designers are involved in large-scale projects. Communication between these designers is crucial, to prevent that they each 'do their own thing'.

REASONS FOR REDEVELOPMENT Reasons for redevelopment can be classified on the basis of both their material and intangible values.

The most important material reasons are:

- economic activities - demolition is destruction of capital, replacing by new buildings requires capital;
- ecological activity - demolition contributes to the mountain of waste materials, replacement by new buildings demands scarce new raw materials.

Intangible aspects are more interesting to the designer in guiding his design. These include:

- conservation of heritage, the cultural history which identifies the history of a place and sometimes even of a country and a people;
- preservation of intellectual and emotional links with the existing, including those of owners, users and neighbours, and - as with heritage - in a wider sense;
- the durable aesthetic values of the existing are being experienced, whether those of the new (the fashionable) will endure has yet to be seen;
- social value: architecture is an expression of society and involves an interaction; activities accommodate to the environment in which they take place.

Identity is the term used to encompass the most important intangible values. In the nineteen-seventies Christian Norberg-Schulz referred to the individual

van de plek in zijn publicatie *Genius Loci, Towards a phenomenology of architecture*. Beïnvloed door de filosofie van Heidegger (existentialisme) en Husserl (fenomenologie), koppelde Norberg-Schulz identiteit van de plek direct aan geschiedenis en betekenis. Hij stelt daarbij dat het niet mogelijk is de essentie van de architectuur te vatten in een zuiver wetenschappelijk betoog. Michelle Provoost verwoordde het in *Re-Arch; nieuwe ontwerpen voor oude gebouwen* als volgt: '[...] een alles omvattende en consistente theorie over ontwerpstrategieën, of een sluitende rubricering van intellectuele standpunten [is] niet mogelijk. Ieder project kan en moet op z'n eigen merites en ambities worden beschreven en beoordeeld. Een wetenschappelijke theorie over de aard van architectonische interventies zou bestaan uit louter fricties en paradoxen, en vindt juist daarin haar essentie.'

DE TOEKOMST VAN HERONTWIKKELING Anno 2007 staat geschiedenis steeds meer in de belangstelling, in het slechtste geval als 'hype'. Het is een sociaal-cultureel fenomeen met steeds meer uitingen. Het radioprogramma *Onvoltooid verleden tijd* heeft haar tegenhanger op de televisie gekregen: *Andere tijden*. Wetenschappelijke en populair-wetenschappelijke tijdschriften over de geschiedenis krijgen concurrentie van het 'glossy' magazine *Over vroeger*. En grote en middelgrote steden buitelden over elkaar heen om het Nationaal Historisch Museum naar zich toe te trekken. Wat betreft architectuur komt de vraag naar meer betrokkenheid bij historie onder meer vanuit de politiek. Aandacht voor de gebouwde geschiedenis was in de tweede helft van de jaren zeventig een reactie op oppervlakkig, zo efficiënt en economisch mogelijk

identity of the place in his publication *Genius Loci, Towards a phenomenology of architecture*. Influenced by the philosophy of Heidegger (existentialism) and Husserl (phenomenology) Norberg-Schulz linked the identity of a place directly to its history and significance. He posited that it is not possible to define the essence of architecture by using a purely scientific argument. This opinion is also expressed by Michelle Provoost in *Re-Arch; new designs for old buildings*: 'an all inclusive and consistent theory for design strategies, or a comprehensive classification of intellectual positions is impossible. Every project can and must be described and evaluated on its own merits and ambitions. A scientific theory about the nature of architectonic interventions would consist merely of frictions and paradoxes, and in those alone would it find its essence.'

THE FUTURE OF REDEVELOPMENT In the year 2007 history is increasingly important, in the worst case only as 'hype'. This is a socio-cultural phenomenon with increasingly more expressions. The radio programme *Onvoltooid verleden tijd* has its counterpart on TV in *Andere tijden*. Scientific and popular scientific magazines on history compete with the glossy magazine *Over vroeger*. And large and medium sized cities tumble over each other to attract the National Historic Museum to themselves. As far as architecture is concerned the demand for more involvement in history also comes from politics. In *Re-Arch* Michelle Provoost postulated that in the second half of the nineteen seventies the interest in the built heritage was a reaction to superficial, ultra efficient and economically feasible reuse. It then

hergebruik, stelt Michelle Provoost in *Re-Arch*. Men kwam tot het inzicht dat behoud van de historische stad eerbiedwaardig is en bijdraagt aan een 'gewaardeerd leefmilieu'. De resultaten van deze ommekeer zijn tegenwoordig in heel Nederland zichtbaar. Vaker wordt geschiedenis, en steeds recentere geschiedenis, op de kaart gezet als waardevol. Het bestaande dat in aanmerking komt voor herontwikkeling groeit.

Bij nieuwbouw neemt het voortborduren op het historische een grote vlucht. Een 'hype' is echter het risico. Kees Nagelkerke, voorzitter van de welstandscommissie van de gemeente Den Haag, waarschuwt in het jaarverslag 2005 van de commissie dat de waarde van oorspronkelijke, goed bewaarde historische en beeldbepalende architectuur, in het historiserende bouwen, wordt aangetast door 'steeds verder oprukkende kopieën van kopieën van kopieën [...]'.
Binnen de faculteit bouwkunde van de TU Delft is de actualiteit van 'ontwerpen met geschiedenis' inhoudelijk aan de orde gesteld, met als resultaat recente benoemingen van vier gespecialiseerde hoogleraren. Zij geven richting aan de ontwerpende discipline van herontwikkeling, ieder gericht op een van de schaalniveaus ervan: Rob van Hees (Modificatie), Jo Coenen (Interventie), Paul Meurs (Transformatie) en Eric Luiten (Belvedere-leerstoel). In hun inaugurele redes hebben zij hun enthousiasme voor het vakgebied geuit én kritische kanttekeningen geplaatst. Zo stelde Eric Luiten in zijn rede op 11 oktober 2006 onder meer:

- dat het vakdebat over 'ontwerpen met geschiedenis' nauwelijks wordt gevoerd;
- dat een consistente ontwerpende discipline nauwelijks bestaat (er zou sprake zijn van 'trial and error' en overheersend pragmatisme);

became clear that the conservation of the historic city was worthy of respect and contributed to an 'agreeable environment'. The results of this reversal are now visible throughout the Netherlands. More often history and increasingly recent history is mapped out as being valuable. The existing that is eligible for redevelopment is growing.

For new building projects too the elaboration of the historic has already taken off and is now in full flight. The risk is that there will be a 'hype'. In his annual report for 2005, Kees Nagelkerke, Chairman of the Amenities Committee of the Municipality of The Hague, warns that the value of original, well preserved characteristic historic architectural landscape with its 'historicized' buildings is increasingly assailed by 'continually advancing copies of copies of copies'. Within the Faculty of Architecture of Delft University of Technology the current content of 'designing with history' has been considered, resulting in the recent appointment of four specialist professors. They direct the design discipline of redevelopment, each working on one of the different scales: Rob van Hees (Modification), Jo Coenen (Intervention), Paul Meurs (Transformation) and Eric Luiten (Belvedere-chair). In their inaugural addresses they expressed their enthusiasm for this field of study, but also made critical comments. In his inaugural address on 11 October 2006 Eric Luiten stated:

- that in the field of study there are rarely discussions about 'designing with history';
- that a consistent designing discipline scarcely exists (it is a matter of 'trial and error' and dominant pragmatism);
- that there is sometime an entire lack of discipline

- dat de ontwerpende discipline soms helemaal ontbreekt en theorievorming onderontwikkeld is;
- dat er wel veel productie is, maar dat die in het licht van voorgaande kritiek als 'verdacht' moet worden aangemerkt.

Ten behoeve van een betere vakdiscipline en als stimulans voor een vakinhoudelijk debat beveelt hij aan om een hanteerbare grammatica en gereedschap voor inhoudelijke en gefundeerde ontwerpkritiek te ontwikkelen. Tevens moet het ontwerpproces worden verdiept. Hier liggen uitdagingen voor de opleiding(en).

ONDERZOEK VOOR HERONTWIKKELING Architectenbureau Braaksma & Roos heeft in de praktijk ervaring opgedaan met de verandering in de aard en omvang van de opgave (van restauratie naar herontwikkeling) en ziet deze verandering doorgaan. De bureaubenadering van de opgaven heeft zich aansluitend ontwikkeld en is tevens breder geworden. Het 'ontwerpen met geschiedenis' vroeg om een aangescherpte attitude. Meer dan bij eenvoudige restauratie is ontwerpen een factor van belang, onlosmakelijk verbonden met het opsporen, inschatten en ontdekken van aanleidingen tot ontwerpkeuzes. Onderzoek - op zichzelf staand, en het onderzoekend ontwerpen en ontwerpend onderzoeken - is een belangrijk onderdeel van de benadering geworden. Een uitputtende lijst van wat moet worden onderzocht, in het algemeen bij herontwikkeling en bij specifieke opgaven, voert voor deze inleiding te ver. In elk geval moet het plaatsvinden op de schaalniveaus omgeving, gebouw en detail. De uitwerking van de architectonische uitgangspunten schoonheid, gebruik en techniek moet eveneens worden onderzocht. Deze zes aspecten vormen samen een matrix, die de basis

- in designing and the theory is underdeveloped;
- that much is produced, but in the light of the above criticism, this must be considered 'suspect'.

He recommends that for a better discipline and to stimulate discussion within the field of study a manageable grammar and tools for content-based criticism of design should be developed. The design process should also be more profound. These are the challenges for the educational programmes.

RESEARCH FOR REDEVELOPMENT Architect's practice Braaksma & Roos has practical experience of the changes in the nature and extent of the assignment (from restoration to redevelopment) and see these changes continuing. The practice has developed accordingly and has likewise extended. 'Designing with history' demands a decisive attitude. Design is a more important factor than it is for simple restoration, inseparably linked with the tracing, estimation and discovery of reasons for design choices. Research for its own sake, but also for investigative designing and research by design, has become an important part of the approach. An exhaustive list of what must be investigated, prior to redevelopment in general and for specific assignments, would be too detailed for this introduction. For each case an investigation must be carried out on the levels of environment, building and detail. The consequences of the architectural principles relating to beauty, use and technique must also be investigated. Together these six aspects form a matrix that is the basis of the 'Spiral thought model' that is presented in this book. Research into these aspects is necessary for every architectonic

is van het in dit boek gepresenteerde denkmodel, 'de Spiraal'. Onderzoek naar deze aspecten behoort tot elke architectonische opgave. Voor herontwikkeling geldt in het bijzonder dat er onderzoek moet worden gedaan naar de cultuurhistorische waarde. Binnen de praktijk van een bureau vindt onderzoek echter te vaak te snel plaats, met het risico dat benodigde kennis niet expliciet bij het ontwerpen wordt betrokken en dat het ontwerp te veel steunt op een intuïtief begrip van het bestaande.

DE DOCENT HERONTWIKKELING De combinatie van uitvoerend architect en universitair hoofddocent biedt de gelegenheid om succesvolle en minder succesvolle (en daardoor juist interessante) interventies in een educatief kader te belichten.

Bij studenten groeit de belangstelling voor het vak herontwikkeling, gevoed door de actualiteit. Inspirerende voorbeelden zijn het British Museum (Norman Foster) en Tate Modern (Herzog & de Meuron) in Londen, de Rijksdag in Berlijn (Norman Foster), de voormalige Fiat-fabriek Lingotto in Turijn (Renzo Piano) en het amfitheater in Sagunto (Georgi Grassi).

De inspiratie leidt tot vragen: wat zit er achter het plaatje, hoe pakte de architect het aan, welke methode paste hij toe? De vragen mogen rechtstreeks worden gesteld aan de docent die tevens voor de praktijk ontwerpt: hoe gaat hij te werk? Een toverlantaarn meenemen naar de collegezaal met aantrekkelijke plaatjes van hoe het was en hoe het is geworden volstaat niet als antwoord. De studenten moeten worden meegenomen op de ontdekkingsstocht die de architect voor elke nieuwe opgave maakt. Pasklare oplossingen worden daarbij niet gevonden. De docent fungeert als gids die

assignment. Rresearch of the cultural historic value is specific for redevelopment. In an architectural practice this research is often carried out too quickly, with the risk that the necessary knowledge is not explicitly involved in the design and that the design is too strongly based on the intuitive understanding of the existing.

THE PROFESSOR IN REDEVELOPMENT The combination of practicing architect and university professor provides an opportunity to consider successful and less successful (and just because of this interesting) interventions in an educational setting.

Fed by its topicality, students are exhibiting a growing interest in the subject of redevelopment. Inspiring examples include the British Museum (Norman Foster), and Tate Modern (Herzog & de Meuron) in London, the Reichstag in Berlin (Norman Foster) the former Lingotto Fiat-factory in Turin (Renzo Piano) and the amphitheatre in Sagunto (Georgi Grassi). The inspiration leads to questions: what lies behind the picture, how does the architect approach this, what method is used? The questions may be put directly to the professor who also designs in practice: how does he set to work? Taking a 'magic lantern' into the lecture room with attractive pictures of how it used to be and what it has become, does not provide a satisfactory answer. The students must be taken on the voyage of exploration on which the architect sets out for each new assignment. On this voyage no ready-made solutions are discovered. The professor functions as guide who explains *how* the to look at the existing, but *what* there is to see is different for each assignment.

vertelt *hoe* naar het bestaande te kijken, maar *wat* er te zien is, verschilt per opgave.

Elk ontwerp voor herontwikkeling is de synthese van wat kijken, onderzoek en analyse oplevert. Ergens in het proces bevindt zich een 'magisch moment', dient het inzicht zich aan, worden de vondsten voor het ontwerp gedaan. En ook al stelen deze (deels) op intuïtie, zowel voor de architect zelf als voor de 'stakeholders' is het belangrijk ze te onderbouwen met argumenten. Argumenten kunnen vinden en weten in te zetten is een noodzakelijke op kennis gestoelde vaardigheid. In colleges wordt de benodigde kennis veelal impliciet overgebracht en de vraag naar overzichtelijkheid wordt nauwelijks beantwoord. Naast richtlijnen voor een onderzoekende analyse is analyse achteraf van het hele proces nodig. Alleen de praktijk kan die reflectie bieden. Een belangrijk aspect dat daaruit naar voren komt is de attitude van de architect. Daaraan moet al tijdens het onderwijs aandacht worden besteed

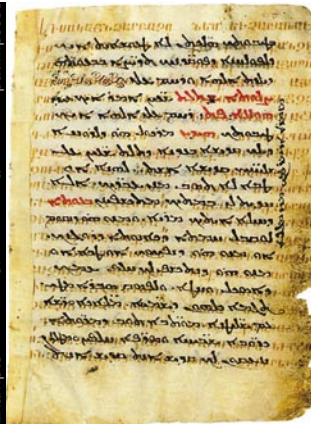
DE ATTITUDE VAN DE ARCHITECT Het 'magische moment' van inzicht, onontkoombaar in het ontwerpproces, wordt zowel over- als onderschat. Iets van de 'magie' moet worden afgenomen, omdat in het algemeen kan worden geanalyseerd hoe inzichten tot stand komen, en in specifieke gevallen kunnen ze achteraf worden onderbouwd. Juist gezien de belangen die op het spel staan bij herontwikkeling mag analyse en redevanatie niet worden veronachtzaamd. Het gaat immers om duurzame investeringen en goede gebruikskwaliteit. En het gaat over geschiedenis: waar we vandaan komen en wat we niet kunnen negeren.

Het argument is van belang om vanuit meer dan intuïtie en gevoel over het ontwerp te kunnen communiceren,

Every design for redevelopment is the synthesis of what observation, research and analysis supplies. Somewhere in the process there is a 'magic moment', the insight presents itself; the discoveries, the starting points for the design, are made. And, even if these are still based partly on the intuition of both the architects and the stakeholders, it is important to support them with arguments. To be able to find and use these is a necessary skill that is based on knowledge. In lectures the necessary knowledge is often imparted implicitly, the demand for clarity is scarcely satisfied. In addition to guidelines for an investigative analysis, subsequent analysis of the process is also necessary. Only the practice can provide this reflection. An important aspect that emerges from this is the attitude of the architect. Attention must be paid to this during the educational programme.

THE ATTITUDE OF THE ARCHITECT The 'magic moment' of insight that is inevitable in the design process, is both overestimated and underestimated. Something of that 'magic' must be discounted, because it is usually possible to analyze how insight comes into existence, and in specific cases it can subsequently be supported. It is precisely because of the interests that are at stake in redevelopment that analysis and reasoning cannot be neglected. After all this concerns long term investment and good user quality. And it concerns history: where we come from and what we cannot deny.

The argument is important in order that more than intuition and feeling alone can be communicated about the subject; from the recognition that communication with fellow designers and diverse stakeholders is an

vanuit de onderkenning dat communicatie met mede-ontwerpers en uiteenlopende stakeholders een belangrijk onderdeel is van het proces.

Het bestaande lijkt veel beperkingen op te werpen, er moet altijd rekening worden gehouden met wat er al aan materiaal en techniek aanwezig is. Daarbij is de stelling dat de in het bestaande opgesloten geschiedenis, en de waarde daarvan, in het ontwerp moet worden meegenomen. Al met al een lastige, complexe of, liever gezegd, uitdagende opgave die echter ruimte moet blijven bieden voor inspiratie.

Talent, veerkracht, nieuwsgierigheid en vindingrijkheid, spiritualiteit en respect voor het bestaande van de (onderzoekende) ontwerper zijn dan ook onontbeerlijk. Herontwikkeling vraagt om een attitude die bij de opgaven past, niet om een ontwerp dat het beste bij de architect past.

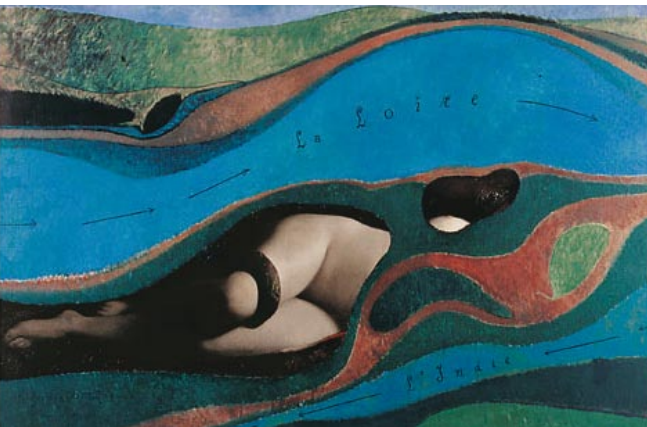
INSPIRATIE DOOR DE EEUWEN HEEN Herontwikkeling is niet alleen voorbehouden aan architectuur. Door de

important part of the process.

The existing seems to impose many limitations; it is always necessary to take into consideration the materials and techniques that are present. Moreover the assumption is that the existing is imprisoned history, and the value of this must be included in the design. All-in-all, a troublesome, complex or, perhaps better expressed, a challenging assignment that must continue to provide room for inspiration.

Thus the talent, resilience, curiosity and inventiveness, spirituality and respect for the existing of the investigating designer are indispensable. Redevelopment demands an attitude that is best suited to the assignment, not a design that is best suited to the architect.

INSPIRATION OVER THE CENTURIES Redevelopment is also not restricted to architecture. Over the centuries items of cultural value have been recycled, from time immemorial this has also been done out of

Max Ernst - Der Garten 1962
 Max Ernst - Der Garten 1962

Piazza Anfiteatro in Lucca
 Piazza Anfiteatro in Lucca

eeuwen heen worden cultuurgoederen hergebruikt, van oudsher ook vanuit economische en pragmatische motieven.

Voordat boeken op papier werden gedrukt, werd met de hand geschreven op perkament, vervaardigd uit ezels- of geitenvel. Het was een schaars goed en hergebruik was niet ongebruikelijk. Oude tekst of afbeeldingen werden van het perkament gekrabbd en nieuwe tekst of tekeningen werden er overheen geschreven of getekend. Onder de nieuwe boodschap was de oude menigmaal nog te lezen en zo ontstond de palimpsest, ook wel 'codex rescriptus' genoemd. De palimpsest is argeeloos, onbedoeld ontstaan, tenslotte hadden de oude en de nieuwe tekst geen inhoudelijke relatie. Palimpsesten hebben nu een hoge waarde, omdat er relatief weinig bewaard zijn gebleven en degene die er nog zijn, verkeren in slechte conditie. De ouderdomskenmerken, het patina, zijn er evenzeer deel van geworden als de 'verwijderde' tekst. De tijd geeft palimpsesten een meerwaarde, het zijn tastbare mysteries. Palimpsesten

economic and pragmatic motives.

Before books were printed on paper, they were handwritten on parchment, made from the skins of donkeys or goats. It was a scarce commodity and reuse was not unusual. Old texts or pictures were scratched off the parchment and new texts or pictures were written over or drawn over them. Under the new message the old could often still be read and thus the palimpsest, or 'codex rescriptus', came into being. The palimpsest is guileless and of unintended origin; after all, the old and new texts had no intrinsic relation. Palimpsests are now highly valued because very few of them have survived and those that still exist are in a poor condition. The characteristics of age, the patina, have become as much a part of them as the 'deleted' text. Time gives palimpsests an added value; they are tangible mysteries. They are stratified secrets, inferences of what has existed are hidden in them. Often the different writers and illustrators cannot be found, but what remains is the memory, thanks

zijn gelaagde geheimen, er schuilt een vermoeden in van wat er heeft gestaan. De verschillende schrijvers en illustratoren zijn vaak niet te achterhalen, maar wat blijft is de herinnering aan hun werk, dankzij pragmatisme en argeloosheid.

In de geschiedenis van gebouwen en steden is ook veel argeloos gebruik van historisch materiaal te zien, op kleine en op grote schaal. Het in de middeleeuwen aangelegde centrale plein van de Italiaanse stad Lucca kent als basis het vandaag de dag nog herkenbare Romeinse amfiteater. De orthogonale plattegrond van de binnenstad Turijn, ontstaan in de achttiende eeuw, toont op vergelijkbare wijze de oorspronkelijke Romeinse aanleg. En in de renaissance vormde de architect Palladio de kathedraal van Vicenza om tot het Palazzo Publico.

De negentiende-eeuwse boulevards van Hausmann, in Parijs, zijn een ander voorbeeld. In tegenstelling tot de andere voorbeelden heeft Hausmann de oude stedelijke structuur pragmatisch doorbroken. De boulevards vormen een cesuur in de geschiedenis, maar het huidige Parijs ontleent er wel haar status als mondaine stad aan. De botte bijl van toen is nu toegevoegde en waardevolle geschiedenis, planmatig maar onbedoeld ontstaan.

Het voortborduren op het bestaande heeft schrijvers, componisten en beeldend kunstenaars geïnspireerd. Niet langer argeloos vanuit een materiële noodzaak, maar bedoeld en inhoudelijk. Het levert vele voorbeelden van 'gelaagde' kunst op. Goethe en Marlowe maakten in hun literaire, 'kunstzinnige' Faust-versies gebruik van middeleeuwse volksvertellingen, die op hun beurt terug te voeren zijn naar voorchristelijke legendes. Componisten als Strawinsky en Shostakovitz citeren

to their pragmatism and lack of guile.

In the history of buildings and cities, much guileless use of historic material can also be seen, on both large and small scales. Even today the foundations of the Roman amphitheatre can still be recognized in the central square of the Italian city of Lucca, which was constructed in the Middle Ages. In a comparable way the orthogonal plan of the inner city of Turin, created in the eighteenth century, shows the original Roman construction, while in the Renaissance, the architect Palladio transformed the cathedral of Vicenza into the Palazzo Publico.

In Paris the nineteenth century boulevards of Hausmann are another example. In contrast to the other examples, Hausmann pragmatically broke through the old urban structure. The boulevards are a cut-off point in her history, but the present Paris derives her urban status from them. The ham-fisted action of that time is now added and valuable history, originated according to plan, but unintentional.

The elaboration on the existing has inspired writers, composers and artists. No longer guileless as a result of material necessity, but intentional and with respect to content. It provides many examples of 'stratified' art. The literary, 'artistic' versions of Faust of Goethe and Marlowe have made use of folk stories from the Middle Ages, that, in their turn, can be traced back to pre-Christian legends. In their work composers such as Stravinsky and Shostakovitz 'incorporate' not only anonymous folk music, but also work from their predecessors. Max Ernst painted a nude woman onto an existing picture of the River Loire ('Der Garten Frankreich'). Incorporation, derivation, repetition, collage and harking back to earlier examples, mo-

in hun werk niet alleen anonieme volksmuziek, maar ook werk van hun voorgangers. Max Ernst schilderde een naakte vrouw in een bestaand schilderij van de rivier de Loire ('Der Garten Frankreich'). Citeren, ontlenen, herhalen, de collage en teruggrijpen op vroegere voorbeelden, motieven, thema's en verhalen dragen bij aan het opnieuw scheppen.

Ook in de architectuur zijn vele voorbeelden van bewust gebruik van het bestaande te vinden. In de negentiende eeuw werd op grote schaal teruggegrepen op idealen uit de geschiedenis. In Frankrijk uitte dit zich onder meer in een 'revival' van het kasteeltype, onder leiding van de architect Violet le Duc. Op ruïnes werden nieuwe fantasiekastelen gebouwd, waarin de gelaagdheid van het ontstaan terug was te lezen. In Nederland, ook in de negentiende eeuw, bouwde Cuypers kasteel De Haar op een ruïne. Voorbeelden uit de twintigste eeuw, waarin het principe van de 'gelaagdheid' met grote sensibeleit en bewust is gehanteerd, zijn te vinden in het werk van de Italiaanse architect Carlo Scarpa, onder meer het Castelvecchio-museum in Verona en de Fondazione Querini in Venetië.

DE ONTDEKKING VAN DE PLOT De vergelijking kan worden gemaakt tussen de architect die zich bezig houdt met herontwikkeling en schrijvers die hun werken baseren op bestaande verhalen. Hierbij gaat het om onderzoeken én creëren. Marlowe en Goethe schreven hun *Faust* niet op een leeg vel, zij bewerkten verhalen die al sinds lang de ronde deden. In tegenstelling tot bijvoorbeeld de Duitse gebroeders Grimm, die volksverhalen slechts opschreven zoals zij ze hoorden, voegden Marlowe en Goethe er nieuwe elementen aan toe. Zij wilden ook oorspronkelijk zijn, scheppend en verras-

tives, themes and stories contribute to new creation. In architecture too, many such examples can be found. In the nineteenth century for the first time people deliberately looked back to the historic ideals on a large scale. In France, amongst other things, this was expressed in a revival of the castle, led by the architect Violet le Duc. New 'castles' were built on ruins in which the stratification of their origin could be interpreted. In the Netherlands, also in the nineteenth century, Cuypers built the Kasteel (Castle) De Haar on a ruin. Examples from the twentieth century, in which the principle of 'stratification' has been treated with great sensitivity and awareness, can be found in the work of the Italian architect Carlo Scarpa, including the Castelvecchio museum in Verona and the Fondazione Querini in Venice.

THE DISCOVERY OF THE PLOT The investigation of the architect can be compared to the work of writers who base their work on existing stories. Both investigation and creativity are involved. Neither Marlowe nor Goethe wrote their *Faust* on an empty page; they adapted stories that had been doing the rounds since long ago. In contrast, for example, to the German brothers Grimm, who only wrote up folk stories in the form in which they heard them, Marlowe and Goethe added new elements. They also wished to be original, creative and surprising and to enrich the existing with their talent, ideas and knowledge.

For these additions greater understanding of the existing story is needed than for simply committing it to paper unchanged. If it is to be fully understood the existing story must be repeatedly read. One must understand the form and content, the structure, the

send, en verrijkten het bestaande met hun talent, ideeën en kennis.

Voor het op deze wijze bewerken van het bestaande verhaal is meer kennis nodig, dan voor het ongewijzigd vastleggen ervan. Het bestaande verhaal moet meerdere malen worden gelezen om het te kunnen begrijpen. Vorm en inhoud, de opbouw, de grammatica, de syntaxis, de lading, het thema, motief en de plot, de wereld die er achterligt. Wie was en is de schrijver, in welke traditie schreef hij, wie waren zijn tijdgenoten die hem inspireerden of waartegen hij zich juist afzette? En bovenal, welke bron gebruikte hijzelf? Feiten en betekenissen moeten worden opgespoord, zowel prozaïsche als poëtische.

Om het verhaal tot een nieuw samenhangend geheel te brengen en er een hedendaagse betekenis aan te geven, moet worden onderscheiden welke elementen ervan (nog) van waarde zijn of hernieuwde waarde kunnen krijgen. Studie van het oude verhaal is dan ook niet voldoende om het een nieuwe, hedendaagse betekenis te geven. Kennis van de eigen tijd is daarvoor net zo essentieel. In de bewerking moeten het oude en het nieuwe verhaal onlosmakelijk met elkaar worden verbonden. Het oude werpt zijn licht vooruit en vanuit het nieuwe wordt het oude geherwaardeerd.

De vergelijking met de schrijver doortrekkend, is de architect bij herontwikkeling altijd co-auteur. De bewerking kan ver gaan, kan leiden tot een nieuwe plot (of meerdere) in een oud verhaal. De auteur, of architect, die de verhalen los van elkaar houdt, gaat de uitdaging uit de weg en maakt geen keuzes. Interventie in het bestaande is een uiting van de relatie die de architect ermee aangaat, gebaseerd op impliciete of expliciete waardering van wat er al is.

grammar, the syntax, the meaning, the theme, the motive and the plot, and the world that lies behind these. Who was and is the writer, in what tradition did he write, who were the contemporaries who inspired him or against whom he reacted? And above all, which source did he use himself? Both the prosaic and the poetic facts and their import must be traced.

To bring the story to a new coherent whole and to give it contemporary significance, a distinction must be drawn between the elements which are still of value and those which could be given a new value. However, it is not sufficient merely to study the old story in order to give it a contemporary significance. Understanding of ones own time is just as essential. In the adaptation the old and new stories must be inseparably linked to each other. The old casts its light ahead and from the new the old is revaluated.

To continue the comparison with the writer in redevelopment the architect is always the co-author. The adaptation can be far-reaching; it can lead to one or more new plots in an old story. The author, or architect, who keeps the stories separate from each other avoids the challenge and makes no choices. Intervention in the existing is an expression of the relation that the architect establishes with this, based on implicit or explicit appreciation of what already exists.

REDEVELOPMENT AND VALUES For redevelopment the architect has to formulate values. He must answer the question of what is of sufficient value to carry into the future. For this he must always weigh values against each other. It appears that the generally understood meaning of the term 'value' is not well

HERONTWIKKELING EN WAARDEN Bij herontwikkeling moet de architect waarden stellen. Hij moet de vraag beantwoorden wat van voldoende waarde is om mee te nemen naar de toekomst. Daarbij moet hij altijd waarden tegen elkaar afwegen. Het blijkt dat in het algemeen het begrip 'waarde' niet goed wordt gehanteerd. Het probleem begint bij het niet of nauwelijks kunnen omschrijven van waarden. Zowel in de praktijk als in het onderwijs is waarde blijkbaar een lastig begrip dat vaak als iets subjectiefs wordt afgedaan. En in planvorming wordt het te vaak onvoldoende of impliciet benoemd, waardoor het begrip oncontroleerbaar blijft. Het is daarom belangrijk om wat langer bij het begrip waarde stil te staan.

De discussie over de waarde van het bestaande is niet nieuw. Zo sprak W.M. Dudok in 1940 in een lezing voor de Amsterdamse Schoonheidscommissie: 'Het is noodzakelijk, dat wij ons van (deze) essentiële waarden, die over den tijd heenreiken, nauwkeurig rekenschap geven. Want al vat ik de taak van den bouwmeester onveranderlijk op als een creatieven arbeid, dan stel ik daarbij op den voorgrond, dat die creatieve geest alleen dan weldadige resultaten in zulk een mooie oude stad kan bereiken, wanneer wij het karakter van het stadsbeeld doorvoelen en aan onze eigen arbeid den eisch stellen, dat hij dat karakter dient en zoveel mogelijk versterkt.'

In dit citaat vereenzelvigd Dudok waarde met karakter. Karakter is echter slechts een van vele waarden die een architect in het bestaande kan aantreffen. Het begrip 'waarde' is van toepassing op elk menselijk handelen en elke menselijke overweging: een waarde is in essentie niets anders dan datgene wat een mens wil verkrijgen of behouden, materieel of immaterieel. Waarden zijn

used. The problem begins with the almost complete lack of ability to describe values. Both in practice and in the field of education value is apparently an awkward concept that is often dismissed as being something that is subjective. And in planning it is too often inadequate or implicitly mentioned, as a result of which the concept remains unverifiable. It is therefore important to spend some time thinking about the concept of value.

The discussion about the value of the existing is not new. In 1940, in a lecture to the Amsterdam Amenities Committee W.M. Dudok said: 'It is necessary that we take careful account of (these) essential values that extend over time. Because even if I invariably conceive the task of the architect as a creative work, in the first place I still assert that this creative spirit can only achieve gratifying results in such a beautiful old city when we are sensitive to the character of the cityscape and in our own work set the requirements to serve that character and to strengthen it as much as possible.'

In this quotation Dudok identified 'value' as character. In fact character is only one of the values that the architect can find in the existing. The concept of 'value' is applicable to all human actions and every human consideration: in essence a value is no less than that which is desirable to obtain or keep, whether material or intangible. Values are relative in the sense that for every value the question is: 'valuable for whom and for what?' And against every value there is an alternative: whoever evaluates, makes choices. The value of possessions is obvious, whether or not expressed in money, the economic value of things. More troublesome are values that are intangible, that cannot

relatief in die zin dat bij elke waarde de vraag hoort: 'waarde(vol) voor wie en voor wat?' En tegenover elke waarde staat een alternatief: wie waarden stelt, maakt keuzes. Voor de hand liggend is de waarde van bezit, al dan niet in geld uitgedrukt, de economische waarde van zaken. Lastiger zijn waarden die niet tastbaar zijn, die niet alleen in geld zijn uit te drukken, zoals de esthetische en cultuurhistorische waarde van een gebouw.

De cultuurhistorische waarde is vaak te vinden in het kwetsbare, het onverwachte, het toevallige en arge-loze. Soms is zij evident aanwezig; in andere gevallen huist zij onder de oppervlakte, als iets dat zich verbergt en daarmee onaangetast en intact wil blijven. En ook in de imperfectie moet waarde worden gezocht: wat niet klopt, niet af is, toont een menselijk gezicht.

'Alles van waarde is weerloos', schreef Lucebert, en dat geldt zeker voor de historische waarde van een gebouw, die gemakkelijk kan worden opgeofferd aan de gebruikswaarde (leidend tot de vernietiging van historische elementen), of aan de economische waarde van de grond (leidend tot vernietiging van het gehele gebouw). De stelling, dat bij herontwikkeling de continuïteit van cultuurhistorische waarde een centrale positie moet innemen, heeft alles te maken met het willen aangaan van een respectvolle relatie met het bestaande: het is er en heeft haar bestaansrecht blijkbaar bewezen. Dát ontkennen staat gelijk aan het ontkennen van de meerwaarde van herontwikkeling en de meerwaarde die in het ontwerp kan worden gelegd. De dialoog is daarbij niet uit op 'waarheidsvinding' vanuit een dogmatische houding, maar op een betekenisvolle relatie. Het kunnen benoemen van essentiële waarden en deze kunnen interpreteren in een proces van planvorming, geeft

be expressed in terms of money, such as the aesthetic and cultural historic value of a building.

The cultural historic value can often be found in the vulnerable, the unexpected, the coincidental and guileless. Sometimes it is evidently present; in other cases it lies under the surface, as something that hides itself and will therefore remain untouched and intact. And value must also be sought in the imperfections: what does not fit, is unfinished, shows a human face. 'Everything of value is defenceless', wrote Lucebert, and that is certainly true of the historic value of a building, which can easily be sacrificed to the user value (leading to the destruction of historic elements), or to the economic value of the site (leading to destruction of the entire building). The proposition that in redevelopment the continuity of cultural historic value must occupy a central position has everything to do with the will to establish a respectful relation with the existing: it is there and has its right to exist is apparently justified. Denial of this is the same as the denial of the added value of redevelopment and the added value that can be incorporated in the design. The dialogue is not out to 'find the truth' by taking a dogmatic stance, but rather to find a meaningful relation. The ability to identify and interpret the essential values in a process of planning, gives a perspective on a design with unexpected chances. Through this the complexity of the planning process increases.

In redevelopment a number of existing and intended values are taken into consideration by the architect, including:

- the aesthetic value of the building;
- the emotional value;

Restaurant in Oporto - Guilherme Paris Couto
Restaurant in Oporto - Guilherme Paris Couto

Interventie industrieel erfgoed, Haarlem (B&R)
Intervention industrial heritage, Haarlem (B&R)

Bouw zomerhuis in cultuurlandschap (B&R)
Building a summerhouse in cultural landscape (B&R)

perspectief op een ontwerp met onvermoede kansen. Daarmee neemt de complexiteit van het planproces echter toe.

Bij herontwikkeling maken meerdere (bestaande en beoogde) waarden deel uit van de overwegingen van de architect, onder meer:

- de esthetische waarde van het gebouw;
- de emotionele waarde;
- de culturele waarde;
- de sociale (maatschappelijke) waarde;
- de gebruikswaarde;
- de ecologische waarde;
- de economische waarde;
- de architectonische waarde;

en, als laatste genoemd maar niet de minste,

- de (cultuur)historische waarde.

De architect komt de historische waarde van het object in grofweg twee vormen tegen: gematerialiseerd (het gebouw zelf) en in de (immateriële) betekenis van het

- the cultural value;
  - the societal (social) value;
  - the user value ;
  - the ecological value ;
  - the economic value ;
  - the architectonic value ;
- and, last but not least,
- the cultural historic value.

The architect encounters the historic value of the object in roughly two forms: physically (the building itself) and as the intangible significance of the historical story of the building. Here they are specifically the values handed down over time. This means that the architect must free himself from the delusion of the day and have an eye for aspects of the building that no longer have any value. He can still make some 'merely' historic aspects of the building again relevant to the present. Still more: he must value these aspects in the designs themselves and in some cases

geschiedkundig verhaal over het gebouw. Het gaat in deze specifiek om door de tijd overgeleverde waarden. Dat betekent dat de architect zich moet losmaken van de waan van de dag en oog moet hebben voor aspecten van het gebouw die geen actuele waarde (meer) hebben. Hij kan wat nog 'slechts' historische aspecten van het gebouw zijn weer relevant maken voor het heden. Meer nog: hij moet ze waarderen in het ontwerpen zelf en in voorkomende gevallen zelfs tot de kern van zijn ontwerp maken.

Onderzoek naar de cultuurhistorische waarde omvat meer dan kijken naar het gebouw en het verhaal over het gebouw aanhoren. Het gaat om kennis van bronnen, om analyserend en synthetiserend vermogen en om vindingrijkheid en nieuwsgierigheid. Een goede omgang met het begrip waarde vult aan en heeft de potentie de architectonische opgave van herontwikkeling tot leven te wekken. De sleutelbegrippen 'inzicht' en 'ontdekking' staan niet alleen voor de ontdekking van de historische waarde. Tenslotte moet deze, eenmaal ontdekt, nog passen in het programma van eisen en in het ontwerp, en dat is de 'vondst'. Maar beleving van de historische waarde is wel een aspect waar al het andere tegen moet worden afgezet. De extra moeilijkheid van herontwikkeling is dat een relatie moet worden gelegd tussen enerzijds de cultuurhistorische waarden en anderzijds alle andere waarden en aspecten die aan de opgave én aan het bestaande object verbonden zijn.

TOT SLOT De architect werkt geïnspireerd maar niet als autonoom kunstenaar. Hij zoekt naar aanleidingen, nieuwsgierig en telkens lerend. Zoals een onderzoeker onderzoekt hij de naakte feiten, maar de oplossing vindt hij vaak in wat achter de feiten verborgen ligt.

make them the core of his design.

Research into the cultural historic value encompasses more than looking at the building and listening to the story of the building. It is about knowledge of sources, and the capacity to analyze and synthesize and about ingenuity and curiosity. A good relation with the concept of value supplements has the potential to bring to life the architectonic assignment of redevelopment. The key concepts 'insight' and 'discovery' do not stand only for the discovery of the historic value. After all, once discovered these must fit into the programme of requirements and the design, and that is the 'discovery'. But experiencing the historic value is an aspect against which all the others must be set. The extra difficulty of redevelopment is that a relation must be established between, on the one hand, the cultural historic values and, on the other hand, all other values and aspects that are linked to the assignment and the existing object.

IN CONCLUSION The architect works with inspiration but not as an autonomous artist. He looks for reasons, is curious and is always learning. Like a detective he searches for the plain facts but often finds the solution in what lies hidden behind the facts. Inventiveness is essential because the architect works in a field of opposing movements: wanting to maintain the essential value of the existing in the face of the demand for change and future functionality. Inspired by recalcitrant restrictions and by the history of the object, the architect searches for possibilities and for the final solution. In this the architect places himself at the service of the assignment, taking an investigative and often paradoxical stance; making

Vindingrijkheid is vereist omdat hij werkt in een veld van tegengestelde bewegingen: wil tot behoud van de essentiële waarde van het bestaande tegenover de eis van verandering en toekomstige functionaliteit. Geïnspireerd door weerbarstige beperkingen en door de historie zoekt de architect naar mogelijkheden en de uiteindelijke plot. Daarbij stelt hij zich in dienst van het ontdekken van de opgave, neemt een onderzoekende en vaak paradoxale houding aan. Hij bedient zich van techniek en van immateriële waarden, van proza en van poëzie. Ook de historische waarde is zelden eenduidig en de architect opereert vaak in de tegenstelling tussen de evidente historische feiten en het 'geheimzinnige', de dieper liggende waarden waar hij in het ontwerp mee om moet gaan. Het opsporen en vastleggen, maar ook het relativeren van gevonden waarden, is daar een onlosmakelijk onderdeel van. In het volgende hoofdstuk wordt een denkmodel, de Spiraal, gepresenteerd, waarbij omgang met waarden voor het ontwerp aan de orde komt, de cultuurhistorische waarde(n) en alle andere die het ontwerp sturen.

use of technology and of intangible values; of prose and of poetry. The historic value is also seldom unambiguous and the architect often operates in the area of divergence between the evident historic facts and the 'secretive', deeper lying values that must be accommodated in the design. Tracking down and determining and also putting into perspective the values found is an inseparable part of this. In the following chapter a thought model, the Spiral, is presented, in the course of which the relation with values for the design are considered, the cultural historic value and all others that influence the design.